

УДК 811.161.2'.373.612

ББК 81.2 Укр

РЕІДЕОЛОГІЗАЦІЯ ІДЕОЛОГІЧНО МАРКОВАНОЇ ЛЕКСИКИ В УКРАЇНСЬКОМОВНОМУ ПУБЛІЦИСТИЧНОМУ ДИСКУРСІ ПЕРІОДУ НЕЗАЛЕЖНОСТІ

МІНЧАК Г.Б.

Київський національний лінгвістичний університет

У статті описано один з актуальних процесів, що відбувається в сучасному українському лексиконі, – реідеологізацію ідеологічно маркованих апелювативів й онімів. Доведено, що цей процес відображає здатність мови не тільки продукувати нове, але й відновлювати моменти, пов'язані з культурною пам'яттю семантики слова. На відміну від деідеологізації, у процесі реідеологізації номінативні одиниці не втрачають ідеологічних сем, а лише змінюють полюс оцінки (негативний – позитивний).

Ключові слова: реідеологізація, конотативна семантика, ідеологічно марковані номінативні одиниці, позитивна оцінка, негативна оцінка.

This article describes one of the recent processes in modern Ukrainian lexicon – reideologization. It is proved that this process actively takes place in the connotative semantics of ideologically marked appellatives and homonyms and demonstrates the ability of language to produce not only new, but also restore points related to cultural memory of the word semantics. Unlike deideologization, in the process of reideologization the nominative units do not lose the ideological sense, but only change the pole of evaluation (negative – positive).

Key words: reideologization, connotative semantics, ideologically marked nominative units, positive evaluation, negative evaluation.

Проблема функціонування мовних одиниць у сучасному мовному просторі, позначеному динамікою й інтенсивними мовними змінами, набула особливої актуальності, про що свідчить і певний паралелізм ситуації в різних галузях синхронної лінгвістики. Так, у ґрунтовній колективній монографії “Номінація / Словотворення” [24], створеній під егідою Міжнародного комітету славістів у межах наукового проекту “Порівняння систем та функціонування сучасних слов'янських мов”, узагальнено результати зіставного вивчення динаміки всіх сучасних слов'янських мов. Серед десяти інноваційних процесів, властивих лексиконам указаних мов, названо два взаємозалежні, але різноспрямовані, а саме: інтернаціоналізацію (глобалізацію) і націоналізацію (етнізацію, автохтонізацію, коренізацію). Тенденція до націоналізації в українському лексиконі кін. ХХ – поч. ХХІ ст. є особливо виразною з огляду на “особливості деформуючого впливу тоталітаризму в Україні, що полягали насамперед у нівелюванні національних особливостей української мови, у “наближенні” її до російської” [22, с. 5]. Скажімо, М.П. Кочерган у своїх спогадах розповідає про те, як ідеологічний куратор із ЦК КПУ на перегляді фільму “Моя Україна” наказав замінити в пісні слова *Ти рідная ньенько* на *Ти матінко мила*, “щоб, не дай Боже, не виникла асоціація з “націоналістичною” *ньенькою Україною* і щоб зблизити звучання з російською *матушкой*” [14, с. 126]. Ю. Шерех пише, що йому довелося бачити списки заборонених слів, які виходили від редакторів мови газети “Комуніст”. “Списки розсилено до всіх періодичних видань, а, можливо, і на інші адреси. Вони склалися з двох стовпчиків. Над першим стояло: “Слова, яких не вживати”. У другій колонці давалися замітники: “Слова, яких уживати” [...]. Ці списки ніколи не були друківані, але вони мали силу закону” [21, с. 370–371]. Поширення подібних настанов підтверджують не лише спогади свідків

тих часів, а й праці відомих радянських мовознавців-ідеологів: “Відомо, що слово *добродій* хоч і є в старій літературі, але в сучасній українській літературній мові після відомих соціальних подій в історії українського народу дістало негативний зміст: воно є звертанням у націоналістичних колах за рубежем. У нашій літературній мові це слово вживається підкреслено іронічно, гостро презирливо” [2, с. 38].

Досліджуючи особливості української лексики в новітній період, науковці наголошують, що актуалізація, явище мовного відродження відбувається значно швидше й охоплює ширші кола лексики, ніж пасивізація [9]. Це цілком закономірно, оскільки “в будь-якій революції, у якій би сфері вона не відбувалася – політичній, соціальній, у мистецтві чи літературі – діють дві тенденції: по-перше, воля до цілком нового, коли чітко підкреслюється розрив з попередніми нормами, а по-друге, потреба в залученні традиції, що склалася, для виправдання новизни” [8, с. 99].

Отже, значний відсоток ревіталізованих слів у сучасній українській мові можна пояснити:

1) потребою в номінації нових реалій, понять, зокрема й суспільно-політичних, а для закріпленості мовною системою їх зручніше іменувати давно знайомими словами, що мають усталені культурні асоціації з національною автентичністю і сприймаються як “найнадійніший показник власне українського характеру тексту” [6, с. 9];

2) демонстрацією відданості суспільства певним національним і культурним цінностям. “Мова може вселяти почуття патріотизму, подібне до національного патріотичного почуття, яке пов’язане з ідеєю нації. Мова, недоторкана сутність, що протиставляється іншим мовам, набуває високого статусу на шкалі цінностей, становище, яке потребує “відстоювання”. У відповідь на загрозове для мови зрушення це почуття вірності мові приводить у дію сили, спрямовані на збереження мови, яка перебуває під загрозою, воно перетворює мову в символ віри і святиню” [3, с. 57–58]. Такої думки дотримуються й сучасні українські мовознавці (див., наприклад, праці: [15; 12]). Обидва чинники є особливо значущими в актуалізації слів як реакції на їх штучну деактивацію. Специфічність названого функціонального процесу зумовлює інший, семантичний, процес – реідеологізацію, тобто відновлення ідеологічної асоціативної семантичної ознаки, що супроводжується здебільшого зміною полюса ідеологічної емотивності в конотативному макрокомпоненті ідеологічно маркованих номінативних одиниць (далі – ІМНО). Це означає, що в минулому, дототалітарному, дискурсі лексико-фразеологічні одиниці ідеологізувалися, але в радянському ідеологічному узусі, його офіційному дискурсі, були штучно перенесені в мовний маргінес, зважаючи на їхню ідеологічну семантику.

Мета статті – комплексно описати процес реідеологізації в конотативній семантиці ідеологічно забарвлених апелювативів й онімів. Матеріал для аналізу взято із сучасної української періодики (1991–2016 рр.).

Зауважимо, що виділення процесу реідеологізації в конотативній семантиці ІМНО є релевантним у дихотомії “сучасний український (офіційний і неофіційний) дискурс” – “радянський ритуальний офіційний дискурс”. Саме в офіційному дискурсі радянського ідеологічного узусу слова зі значеннєвим національно-культурним компонентом обмежували в ужитку, табуїзували, використовували, змінивши позитивну (нейтральну) оцінку на іронічну, навіть саркастичну.

Однак у неофіційному радянському дискурсі такі слова були ядерними в лексико-семантичному полі ідеології. Цьому сприяло домінування конотативного макрокомпонента з меліоративною (рідше – пейоративною) соціально-ідеологічною емотивністю. Деякі лексикографічні джерела на зламі 80-х і 90-х рр. уже фіксують природну ідеологічну конотацію цих слів. Наприклад, за даними “Словника асоціативних означень іменників в українській мові”, стійким асоціатом “незалежницького” слова (Ю. Шерех) *нація* є означення *українська* (не як означення до слова, а як до явища, що стоїть за цим іменником) [25, с. 180]. Сказане

стосується також українських слів-реалій *борці* [25, с. 38], *вишивка* [25, с. 52] тощо. Такі мовні факти підтверджують слушність думки про те, що “[...] майже неможливо повністю звільнитися від звичних семантичних зв’язків і асоціацій” [13, с. 42]). Цей психологічний чинник у поєднанні зі сприятливим соціальним – утвердженням державної незалежності України і найголовнішим – мовним, що пов’язаний з “культурною пам’яттю” семантики слова [23, с. 44]), зумовлює відродження початкової конотативної семантики в ІМНО, що спирається на світоглядно-ментальну систему цінностей українського народу. Зміна полюса оцінки впливає на якісну деформацію сучасного лексико-семантичного поля ідеології, де такі номінації порівняно з радянським лексико-семантичним полем ідеології є реактемами.

Реідеологізація апелютивів. В апелютивній площині ІМНО процес реідеологізації стосується насамперед безеквівалентної лексики української мови, точніше її центральних одиниць – слів-реалій (етнографізмів) і периферійних – фонівих слів, що в сукупності найбільш концентровано відображають особливості національного життя етносу. Ця лексика “не тільки нашаровує свої смисли, надаючи осмисленості відповідним “фрагментам” реального повсякдення, але й “тягне” за собою довжелезний шлейф соціокультурних імплікацій самих форм життя як такого, життєвого середовища в усій його етнолокальній ІНАКШОСТІ, у тому числі ІНАКШОСТІ перцептивній, предиспозиційній і мотиваційній” [7, с. 192]. Зі сказаного випливає, що ідеологічність значення таких номінантів зумовлена специфічним, особливим денотатом, що, у свою чергу, дозволяє кваліфікувати їх як ІМНО з денотативно-конотативним типом семантики.

Серед реідеологізованих слів-реалій виокремлюємо:

1) назви предметів матеріальної культури, напр.: *У меморіальному музеї М. Лисенка експонується унікальний експонат – “червона китайка”, якою було покрито труну композитора [...]. “Червона китайка” – не прапор революції, як розповідали нам у радянські часи, а старовинний звичай, коли проводжають в останню дорогу представника козацького роду. Адже предок композитора – Іван Якович Лисенко був полковником Чернігівським, Переяславським і “наказним гетьманом України” 1674 року (День, 07.11.2002);*

2) назви національної державної атрибутики, грошової одиниці, напр.: *Пізнаємо віхи на шляху, що ним йшло свідоме українське жіноцтво – ті, хто приймав естафету попередніх поколінь, хто жив єдиним сподіванням – що нас ізнов осінить наше синьо-жовте, національне знамено (Дзвін. – 2001. – №7. – С. 114);*

3) найменування, пов’язані з фактами української історії, зокрема, осіб, які “у мові газет використовуються не лише для відтворення реалій минулого, а й для оцінки явищ суспільного життя нинішньої доби” [11, с. 4], напр.: *А мета, врешті-решт, одна – якщо усі наші політичні гетьмани не вийдуть зі своїх крижок, не об’єднаємося, не створимо широкий представничий демократичний блок, ладу в країні не буде (Літ. Україна, 30.08.2001); Уже тепер у нас діє чітка система виховання: козачата – це дошкільнята і школярі до 12 років, молоді козаки – до 12–18 років, ну а далі – дійсні козаки, члени УК (Літ. Україна, 11.10.2001); Культ крутянців у вільній, незалежній Україні, яку вже не підтинає червоний серп і не притлумлює імперський молот, відроджується (Дніпро. – 1996. – №3–4. – С. 84–85) та ін.*

Реідеологізовані семи є здебільшого меліоративними, оскільки “своє”, найадекватнішим виразником якого виступають слова-безеквіваленти, переважно оцінюється позитивно. Але “характер виявляє себе не лише в самоствердженні людини (це його позитивний вияв), а й у тому, що людина відкидає, вважає неприйнятним чи ворожим для себе (негативний вияв характеру)” [20, с. 126]. Безеквівалентними лексемами на позначення комплексу національної відрази [20, с. 126] виступають, зокрема такі реідеологізовані слова, як *перевертень, перекинчик*. У радянський час ці лексеми втрачали своє справжнє значення, їх синонімізували з номінаціями *зрадник, ворог народу*. У сучасному політичному дискурсі вони творять єдиний синонімічний

ряд слів, об'єднаних на основі семантичного компонента “втрата духовних цінностей й орієнтирів, зв'язку зі своїм народом”, пор.: *Сумно й боляче і те, що комуно-перевертні граються долею мого народу* (Українське слово, 05.09.2001); *Осіб, які зманкуртилися або з'яничарилися, котрі вирвали з себе українське коріння і прагнуть його вирвати в інших, доля української мови та українства як нації не бентежить і ніколи не збентежить* (Літ. Україна, 06.01.1998); *збільшевичені малороси сьогодення* (Мета. – 1998. – №11–12. – С.1). Особливо частотною в мові сучасної української преси є остання з наведених лексем – *малорос*, що, як свідчить ілюстративний матеріал, уживається не в значенні “офіційна назва українців у дореволюційній Росії” [28, с. 611; 26, с. 507], а в реідеологізованому значенні, про яке пише М. Грушевський: “Малоросами називали всяких людей українського роду, з України, і тих, що їм байдуже було і до України, і до українського життя” [4, с. 111].

Серед фонової лексики найбільшу частку реідеологізованих номінативних одиниць становлять слова-символи. На відміну від попереднього періоду, де, незважаючи на заборону цих слів, деякі з них пов'язувалися зі штучно створеною соціально мажорністю (наприклад: *Мобілізуються тополи Під хмарним вітром на горі* (П. Тичина)), у сучасній публіцистиці вони відновлюють свою соціально-оцінну семантику. Пор.: *калина* поруч із соціально нейтральними компонентами – “дівоча краса”, “вічне кохання”, “вірність” містить соціально забарвлені – “рідний край”, “українське козацтво”, “єдність нації”; *лелека* – не лише символ домашнього вогнища, а й символ любові до рідної землі; *євшан-зілля* – символ єднання всіх, хто любить Україну, тощо.

У сучасній політичній мові реідеологізується не лише фонова соціально-оцінна лексика, а й фонова лексика із суспільно-політичною та оцінною семантикою. Наприклад, слово *злука* стало символом відновлення української державності, а лексема *слава* пов'язується зі здобутками національно-визвольних змагань, із утвердженням незалежності України (*Господи! Ми ж українці, слов'яни, ми діти Слова і діти слави, і наш світ поезії – вічніший за світ металу та сіро-зеленої купюри!* (Літ. Україна, 23.11.2000).

Отже, наведена безеквівалентна і фонова лексика – це слова, що входять у той обов'язковий набір найменувань, котрі виокремлюють українство як національну спільноту та є носіями почуття мовного патріотизму, про яке писав У. Вайнрайх. Незважаючи на те, що духовні цінності далеко більше, ніж матеріальні, відзначаються своєю національною специфікою, але й вони є виразниками соборності. “У самій Полтаві чи на Полтавщині навряд чи розчулиш когось місцевими галушками, проте далеко від історичної батьківщини ця побутова реалія, “вписана” у відповідний соціокультурний контекст, набуває символічного значення” [1, с. 261]. Саме з цієї причини всі слова-реалії потенційно ідеологічні, якщо аналізувати їх у протиставленні до комуністичної ідеології з її політикою денационалізації.

У пострадянських мовознавчих працях (у тому числі й неографічних) часто серед власне неологізмів останнього десятиріччя наводять ІМНО на зразок *совдепія, совок, комуняки, державник* та ін., що, на нашу думку, не зовсім виправдано, оскільки названі слова разом із багатьма іншими – *голодомор, геноцид, кадебіст, гебіст, стукач, сексот, тоталітаризм, русифікація, репресії, державність, незалежність, самостійність, суверенітет, еліта, шістдесятник, дисидент, інакодумець* тощо з'явилися і / або спорадично вживалися в роки тоталітаризму в неофіційному дискурсі внаслідок накладання на них негласного табу в офіційному дискурсі. Це номінації, що позначають, по-перше, предмети чи осіб, про яких не можна було відгукуватися зневажливо, без належної поваги чи взагалі їх називати, по-друге, такі поняття, про які не можна було говорити позитивно. До останніх належить велика група вербальних засобів, що формують семантичне поле “українська держава”, одні з яких забороняли, інші – вживали як ідеологічні ярлики: *український буржуазний націоналізм, український націоналіст*.

Натомість українська політична думка ще наприкінці XIX – на початку XX ст. витворила цілу низку слів зі словом *національний*. Наприклад, О. Сербенська лише із 45 тому п'ятдесятитомного зібрання творів І. Франка зафіксувала такі: *національний (-а, -е, -і) – автономія, автократизм, будова, відродження, відрубність, держава, життя, змагання, інституції, інтереси, історія, коріння, кривди, освіта, потреби, почуття, правда, розвій, самопізнання, самостійність, сепаратизм, всеукраїнське національне почуття, прагнення національної боротьби* та ін. [17, с. 112].

Про реідеологізацію словосполучень зі словом-сигналом *національний* свідчить і наш емпіричний матеріал: сполучення із ним є найживанішими. Але слово *національний* втрачає конотативну привабливість зразка початку 90-х років XX століття внаслідок високої частотності його функціонування.

На користь того, що наведені вище слова – реактеми з реідеологізованою семантикою, свідчить і фіксація їх солідними лексикографічними дорадянськими джерелами (наприклад, у “Словарі української мови” за редакцією Б. Грінченка подається слово *державник* – “государственный человек” [27, с. 370]).

Отже, до наведених тут і багатьох інших апелювативних номінативних одиниць повертаються властиві їм за культурно-духовною традицією негативні чи позитивні ідеологічні конотації.

Реідеологізація онімів і їхніх похідних. Політичне табу особливо ретельно накладали на власні назви (далі – ВН). Це виявлялося в перейменуваннях, переідеологізації або ж обмеженні у функціонуванні, коли ВН через її поширеність не можна було “списати в архів”. Семантика повернутих і функціонально відновлених онімів у наш час зазнає процесу реідеологізації. Такі оніми входять до кількох груп.

До першої групи зараховуємо антропоніми й агіоніми. У реідеологізованих антропонімах відновлюються мнемонічні асоціативні семи, пов'язані з роллю і діяльністю особистості в утвердженні державності, українськості. Так, серед історико-культурних персоналій це:

1) ВН українських політичних діячів різних історичних періодів: *Советські історики називали П. Дорошенка “турецьким запроданцем” і ставили його в один ряд із “запроданцем польським” гетьманом Виговським, лише за те, що він союзником бачив не Москву, і не Польщу, а відокремлену Чорним морем, мовою та вірою, султанську Туреччину. І нині, з-понад 300-літньої відстані бачимо, що Дорошенко у своїй орієнтації був далекоглядніший і за Хмельницького, і за Виговського* (Пороги. – 1999. – №1. – С. 21); *І Мазепа, і Богун, і Дорошенко передусім є борцями за волю України у її державному статусі* (Київ. – 1993. – №10. – С. 89); *Благородне ім'я Івана Мазепи – це ім'я гідності нашого народу, його історичної повноцінності і здоров'я* (Дзвін. – 1996. – №5–6. – С. 90) й ін.;

2) ВН українських письменників, у тому числі політв'язнів і репресованих без суду: *Якщо Куліша й згадували, то для того, аби припечатати найгіршими ярликами зі свого арсеналу. Проте Великий Пантелеймон жив у народній пам'яті* (Літ. Україна, 20.09.2001); *І не тільки в концтаборах та в'язницях страшні кадебістські пальці душили українську інтелігенцію. Їхні сліди залишилися на горлі Бориса Антоненка-Давидовича та Володимира Сосюри, Павла Тичини та Максима Рильського, Василя Голобородька й Василя Захарченка, Олени Апанович і Ліни Костенко, Сергія Параджанова та Івана Світличного, Ірини Ратушинської й Євгена Сверстюка, Михайла Браїчевського й Сергія Плачинди, Алли Горської й Володимира Івасюка, Валерія Марченка та Олекси Тихого, Василя Макухи та Юрія Литвина, Григора Тютюнника й Романа Андріяшика, Олександра Гетьмана та Василя Стуса... Список цей безконечний!* (Дзвін. – 2001. – №5–6. – С. 107);

3) ВН українських церковних діячів: *У ряді знаменних подій постало ще вшанування Князя греко-католицької церкви, митрополита Андрея Шептицького в театрі ім. Марії Заньковецької* (Дзвін. – 1999. – №2. – С. 106);

4) ВН українських композиторів, режисерів, науковців тощо: *Визнаний провідник українського театрального авангарду Лесь Курбас* (Сучасність. – 1999. – №10. – С. 131); *Видатний український економіст Михайло Туган-Барановський* (Голос України, 08.06.1999); *Великий українець Іван Пулюй* (Літ. Україна, 16.07.1995).

Більшість із наведених антропонімів не лише відновлюють свою колишню конотативну меліоративну ознаку, а й мезантропонімізуються, реактивізуючи ідеологічну асоціативну сему ‘особа, що вболіває за українську державність’. Наприклад: *Закликаємо Вас, пане Президенте, будьте Мазепою ХХІ століття! Будуємо Україну українською не “тільки за формою, але також за змістом!”* (Пороги. – 1999. – №3. – С. 26); *Але ж Грушевські не народжуються щодень... На жаль, на жаль... Грушевських нема, а проблеми зостаються* (Вітчизна. – 1998. – №3–4. – С. 42); *Не всі шістдесятники були дисидентами. Були між ними не тільки Стуси і Симоненки, які життя своє віддали за волю України, але й режимісти, і – в поодиноких випадках – навіть такі, які заплямували свою громадянську честь* (Сучасність. – 2000. – №1. – С. 101).

Наповнення сучасного культурного простору християнським засадами веде до реідеологізації агонімів, окрема значущість яких мотивується національно-історичними чинниками. “Навіть образ Господа Бога по-різному сприймається у різних народів. М. Костомаров говорив про неоднакове уявлення про Всевишнього в українців і росіян; дослідники наголошують на тому, що в українському фольклорі образ Бога невіддільний від образу селянина, образ Божої матері – від господині” [10, с. 161]. Крім того, українці, як свідчить історія, з великою пошаною ставляться до Святої Богородиці, вважаючи її своєю захисницею. Аналогічно – з образами святих: архістратиг Михаїл – покровитель Києва, Андрій Первозванний – апостол, який пророчив Божу благодать на київських горах. Тому конотативна меліоративна семантика цих біблійних образів, що “постають, з одного боку, як готові рамкові конструкції, концепти значень, а з іншого – як народні уявлення, як знаки народної культури, як етнологемі” [19, с. 179], – не новотвір сучасної доби, а відродження дорадянської. Наприклад: *Як прийшли сумніші часи, і голодна смерть клала покосами недовстріляних, тоді йшла Страждальна Мати полями України і шукала за Сином своїм, чи де не появиться їй хоч тинь його розп’ята* (Літ. Україна, 09.10.2000); *Герб Святого Рівноапостольного князя Володимира – символ святої Божественної Трійці, є нашим родовим гербом* (Сучасність. – 1999. – №12. – С. 80); *Український виховний ідеал в площині національно-духовній це – віруючий український християнин, здібний присвятити своє життя службі Богові і Батьківщині-Україні* (Мета. – 1998. – №8–9. – С. 1).

Останній приклад свідчить і про реактуалізацію давніх гасел. “Служіння Богові та Україні” – так лаконічно виразив формулу своєї педагогіки Г. Ващенко на початку 20-х років ХХ століття. Реідеологізоване сьогодні сполучення *Бог і Україна* перебувало в пасиві мови не лише через заборону лексеми *Бог*, а й унаслідок обмеженого вживання хороніма *Україна*. Не наклавши на слово *Україна* офіційне табу, радянська періодика вживала його (як і низку інших – *українець, народна демократія, загальнонародна держава, самовизначення, мир*) у таких значеннях, що це дало підстави українському мовознавцеві Р. Смаль-Стоцькому, назвати такі випадки “термінологічним ошуканством та баламутством”, “повним семантичним хаосом” [18, с. 271].

Неприйняття хороніма *Україна* не лише радянською владою (подібну політику назв провадили й інші уряди) пояснюється тим, що це слово-символ, конотативна семантика якого містить ідеологічні семи – ‘незалежність’, ‘відродження’, ‘соборність’ українського народу.

З проголошенням незалежності наведені семи конотативного значення слова *Україна* реідеологізувалися, відновивши його статус слова-символу (а не просто лексеми на позначення географічної території), що асоціюється, зокрема:

1) із державою (*І ось зараз минає вже ціле десятиліття, як відродилася, немов фенікс із попелу, держава Україна* (Літ. Україна, 23.08.2001). У “Словнику української мови”, як і в сучасному “Великому тлумачному словнику української мови”, подаючи слово *Україна* у двох словникових

статтях, упорядники обминають його основне значення – “держава” – і навіть подають із позначкою *заст.* [28, с. 422; 26, с. 1291]. Натомість у “Словарі української мови”: “2. **Україна, Малороссія** – страна, заселенная украинскимъ народомъ” [27, с. 330]);

2) із народом, нацією (*Прикро усвідомлювати, що й дотепер – в ім'я бюрократичних і абсолютно мертвих ідеалів “обрусіння” – багата, гарна, талановита, квітуча і поетична Україна приречена на виродження, поступове отупіння і повільне вмирання* (Сучасність. – 1999. – №11. – С. 123);

3) із батьківщиною (*Розкайданена Україна приймає у свої обійми безстрашних героїв* (Дзвін. – 1993. – №10–12. – С. 17).

До групи “імена земного простору” як реїдеологізовані слова-символи після десятиліть антизахідного, нативістського дискурсу входять також макротопоніми *США* і особливо *Європа*. Наприкінці XIX–початку XX століття прозахідні погляди знайшли своє пряме текстове вираження у працях М. Драгоманова, І. Франка, М. Грушевського, М. Хвильового та ін. У їхніх творах слово *Європа* – не лише назва певної частини континенту, а й форма добре організованого державно-політичного життя на засадах християнської моралі, демократії, де на першому місці – влада закону, повага до прав особи, професіоналізм, де діють розумна конкуренція і розумний індивідуалізм, є прагнення самореалізації. Наприклад, у романі “Перехресні стежки” І. Франка читаємо: “Він (адвокат Рафалович. – Г. М.) належав до того покоління, що виховалося вже під впливом **європеїзму**, якому в Галицькій Русі виборював горожанство Драгоманов, і цікавився дечим таким, чим не цікавилися зовсім його польські та жидівські товариші, адвокати та судовики”. Це віддзеркалюється й у сучасній українській публіцистиці: *Україна – то не складова частина кермованої московською меккою Євразії. Це – центрально-європейська держава, яка має всі підстави, всі резерви, щоб відігравати роль саме великої і саме на європейському та світовому обширах* (Сучасність. – 1999. – №10. – С. 25). Пор. також інші похідні від слова *Європа*: *європеїзуватися, проєвропейський, антиєвропейський, європейськість, європеїзація, реєвропеїзація, європеїзаторство, євровалюта, євроімідж, євроінтеграція, європарламент, європростір, євровізи, євроуніверситет* та ін.

Отже, реїдеологізоване слово *Європа* виступає символом укоріненого почуття національної гідності, пошани до власної держави, турботи про її престиж, пізнання її історії, плекання мови, здатності до критичного аналізу, відсутності догм.

Усвідомлення закоріненості в рідній землі з її концентричним характером, коли людина міцно пов'язана зі своєю місцевістю, своїм краєм, своєю нацією, державою, є одним із причин реїдеологізації позитивної емотивності неофіційних хоронімів на зразок *Бойківщина, Гуцульщина, Слобожанщина* тощо, напр.: *Хочеться вірити, що Галичина й надалі буде П'ємонтою національної, а не соціал-демократичної України* (Українське слово, 13.09.2001).

Як високі символи героїзму та стійкості українського народу в боротьбі за волю сприймаються топоніми *Батурин, Київ, Берестечко, Жовті Води, Корсунь, Крути, Полтава, Умань, Холодний Яр* та ін., пор.: *Сучасні реаніматори імперії, наскрізь прогнилої, наскрізь аморальної, невже вони й справді розраховують на те, що зранена Чорнобилем Україна вже не відчує болю, що з пам'яті народу геть вищезло все, чим позначена його страдницька історична дорога? Що забули ми і легендарні Крути, ці українські Фермопіли, і звірства муравйовських банд, і як у сліпій садистській ненависті розстрілювали вони наш золотoverхий Київ, будинок та унікальну бібліотеку Грушевського, першого Президента Української Народної Республіки* (Вітчизна. – 1998. – №3–4. – С. 135).

Аналогічні асоціативні семи “відроджуються” в конотативному макрокомпоненті символічних ергонімів, тобто у ВН історичних об'єднань українців (військових, спортивних, культурно-просвітницьких та ін.), пор.: *Попри режим окупаційних обмежень, заборон, жорстоких реквізицій на окупованих землях розгорнув будительську працю Союз визволення України, Січове стрілецьтво, ожив переслідуваний царатом рух “Просвіт”* (Дзвін. – 1999. – №1. – С. 135).

У третій групі – “способи і результати людської діяльності” – процес реідеологізації торкнувся ідеонімів і прагматонімів. Так, реідеологізовані ідеоніми представлені такими ономастичними підкласами:

1) біблійніми (*Вся Україна схилила синьо-жовті знамена, тихо й щемливо лине над журливим світом “Ще не вмерла Україна...”* (Київ. – 1993. – №8. – С. 2); *Співзвучне з настроєм присутніх гордо прозвучало тривожно-благальне “Боже, великий, єдиний...”* (Молода Україна. – 1994. – №7–9. – С. 18); *Ми співали завжди, хоч диявольським підступом ізпечалити наші уста спідленим мовчанням не було кінця. Навіть такі всенародні пісні, як “Думи мої...”, “Заповіт”, “Вічний революціонер” не завжди можна було вводити в концертну програму. Що вже тоді казати про “Чуєш, брате мій...” чи “Ой видно село”?! Або такий феномен національної свідомості, як думи? [...]. Пісню ставили на коліна* (Київ. – 1996. – №3–4. – С. 4). Сюди ввійшли заголовки художніх, релігійних, наукових, публіцистичних праць українських майстрів слова, які радянська критика тлумачила здебільшого як “буржуазно-націоналістичні” (“*Історія України-Руси*” М. Аркаса, “*Собор*” О. Гончара, “*Україна в огні*” О. Довженка, “*Коли умер кривавий Торквемада*” Д. Павличка, “*Україна чи Малоросія?*” М. Хвильового, “*Інтернаціоналізм чи русифікація?*” І. Дзюби тощо);

2) геортонімами, зокрема назвами родинних свят (*День матері*), давніх національних свят (*День соборності*), релігійних (*Воскресіння Христове, Покрова Пресвятої Богородиці*);

3) хрононімами: *З початком Руйни в думках та народних піснях, як переважний, починає звучати мотив України-жертви* (Сучасність. – 2000. – №5. – С. 100). Зауважимо, що значна кількість реідеологізованих хрононімів, відантропонімічного походження: *Відправляючи Дорошенка в довічне заслання, Москва була певна: з “дорошенківщиною”, тобто української національно-визвольної ідеєю, покінчено назавжди. Та прорахувалась “блокаменная” – по кількох десятиліттях – “дорошенківщина” відродилась у “мазеницині”. А через кілька сотень літ – у “петлюрівцині” та “бандерівцині”* (Пороги. – 1999. – №1. – С. 21). Поліос ідеологічної емотивності таких хрононімів експліцитно мотивований відповідними конотантропонімами;

4) документонімами, тобто історично важливими для українського народу документами (наприклад, *Перший, Другий, Третій, Четвертий Універсали Центральної Ради*), напр.: *Візьмемо хоча б “Конституцію” П. Орлика. Щоб зарясніла наша національна ідея, потрібна була довгождана весна народів Європи, потрібні були її подвижники апостоли слова правди, високої самопожертви та патріотизму, люди, які своїм інтелектом та енергетикою були спроможні вирватися з потужного імперського поля духовно-інтелектуальної денационалізації* (Сучасність. – 1999. – №11. – С. 86).

Кількісно незначну групу становлять реідеологізовані прагматоніми, що представлені здебільшого класом хремотонімів, зокрема назвами унікальних пам’яток архітектури, напр.: *Були стерті з лиця землі неповторні архітектурні пам’ятки, які зберігали візію української історії, – Михайлівський Золотоверхий собор, Успення Пресвятої Богородиці Пирогощі, Божоявленську церкву Братського монастиря, Військово-Микільський собор, монастирські комплекси в Межигір’ї, Маняві, прадавні храми в різних містах та селах України* (Літ. Україна, 25.01.2001).

Отже, на відміну від ідеологізованих онімів, у яких переважає оказіональна конотація, процес реідеологізації конотонімів супроводжується їхньою символізацією, тобто узуальною мовною закріпленістю конотативного макрокомпонента лексичного значення. Така відмінність здебільшого зумовлена тим, що асоціативні семи внутрішньої форми конотативного компонента є не спорадичними, а стереотипізованими під впливом неофіційного дискурсу радянського періоду.

Сказане стосується й відонімних утворень, зокрема похідних від хороніма *Україна*. Так, відомо, що в період намісництва В.В. Щербинського було вилучене з офіційного вжитку словосполучення *український народ*. Натомість використовувалося інше – *народ України*

або *трудящі маси*. Як лексичні опозити дихотомії “своє” – “чуже” номінації *український народ* і *народ України* функціонують у мові сучасних мас-медіа, пор.: *А в нас навіть намагаються вилучити з ужитку саме поняття український народ, постійно замінюючи його висловом народ України, що дуже скидається на горезвісну “нову історичну спільність радянський народ”*. Як тільки скажуть щось про поліпшення стану з українською мовою, то, не передихнувши, додають “та мов інших народів” (СіЧ. – 1993. – №5. – С. 82); *З утратою рідної мови [...] покоління вироджується на дегенеративне “населеніє”, хіба цього не видно? Множество їх, на жаль, по деяких регіонах України – уражених зневагою й зверхністю до вітчизняного, українського...* (Літ. Україна, 25.01.2001).

Отже, диференціатором позитивної чи негативної ідеологічної емотивності виступає сема ‘національний’. У нашому випадку поняття *український народ* близьке або й тотожне поняттю *українська нація*, а поняття *народ України* іншому – *населення України*. В останній парі прикладів наголошується лише на соціальних ознаках і соціальній вираженості народу (демографічні й географічні уявлення про нього), тоді як у конотативній семантиці сполучення *український народ* домінують позицію займає сема ‘національний’, тобто акцентується на етнічних характеристиках і національно-етнічних виявах, що зумовлює і позитивну маркованість. Це стосується й іншого протиставлення – *українська мова / російська мова*, що розгалужується на похідні семантичні втілення типу *рідна мова / чужа мова, одномовність / двомовність, єдина державна мова / дві державні мови* (про набір метафоричних моделей, які використовуються для лінгвоніма *українська мова* див.: [16]).

Отже, процес реідеологізації засвідчує здатність мови не тільки продукувати нове, а й регенерувати те, що не повинно мертвіти, оскільки є “частинкою нашої самості” [5, с. 80]. Втрата деякими словами асоціативних (здебільшого пейоративних) сем комуністичної ідеології не переводить їх до розряду ідеологічно індіферентних, тому що вона супроводжується одночасним відродженням національної ідеологічної семи ‘українське’. Це істотно відрізняє процес реідеологізації від процесу деідеологізації, який теж пов’язаний зі зняттям ідеологічних сем.

Виконане дослідження відкриває перспективи для вивчення процесу реідеологізації на матеріалі інших функціональних стилів і в інших ідеологічних узусах.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ажнюк Б.М. Мовна єдність нації: діаспора й Україна : [монографія] / Б. М. Ажнюк. – К. : Рідна мова, 1999. – 450 с.
2. Білодід І.К. Мова і ідеологічна боротьба / І.К. Білодід. – К. : Наук. думка, 1974. – 84 с.
3. Вейнрайх У. Одноязычие и многоязычие // Новое в лингвистике / Отв. ред. Ю.В.Розенцвейг. – М. : Прогресс, 1972. – Вып. 6. – С. 25–60.
4. Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть / М. Грушевський // Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть. – К. : Т-во “Знання України”, 1991. – С. 109–120.
5. Гумбольдт В. фон. Избранные труды по языкознанию / Вильгельм фон Гумбольдт. – М. : Наука, 1984. – 396 с.
6. Єрмоленко С.Я. Мова в культурі народу (План-проспект) / С.Я. Єрмоленко, Т.А. Харитонова, О.Б. Ткаченко, Г.М. Яворська, В.А. Ткаченко, А.М. Шамота // Мовознавство. – 1998. – № 4–5. – С. 3–17.
7. Кісь Р. Мова, думка і культурна реальність (від Олександра Потебні до гіпотези мовного релятивізму) : [монографія] / Р. Кісь. – Львів : Літопис, 2002. – 304 с.
8. Клемперер В. ЛТІ. Язык Третьего рейха: Записная книжка филолога / В. Клемперер. – М. : Прогресс-Традиция, 1998. – 381 с.
9. Клименко Н.Ф. Динамічні процеси в сучасному українському лексиконі : [монографія] /

- Н.Ф. Клименко, Є.А. Карпіловська, Л.П. Кисляк. – К. : Вид. Дім Дмитра Бурого, 2008. – 336 с.
10. Кононенко В.І. Рідне слово : [монографія] / В.І. Кононенко. – К. : Богдана, 2001. – 303 с.
11. Коць Т. Мовні смаки і сучасні тенденції у загальнолітературній нормі (на матеріалі газет 90-х років) / Т. Коць // *Культура слова*. – К. : Ін-т української мови, 1997. – Вип. 51. – С. 44–52.
12. Кочерган М.П. Мова як символ соціальної солідарності / М.П. Кочерган // *Вісник Київського лінгвістичного університету. Сер. “Філологія”*. – К. : КНЛУ, 2002. – Т. 5. – № 2. – С. 5–18.
13. Кочерган М.П. Національні семантичні асоціації та символи в контексті міжкультурної комунікації / М.П. Кочерган // *Науковий вісник кафедри ЮНЕСКО КДЛУ [ЛІНГВАПАКС-VIII]*. – К. : КДЛУ, 2000. – Вип. 3а. – С. 39–42.
14. Кочерган М. Про час, про себе і людей : [спогади] / Михайло Кочерган. – К. : ВЦ “Академія”, 2012. – 224 с.
15. Масенко Л.Т. Мова і політика / Л.Т. Масенко. – К. : Соняшник, 1999. – 100 с.
16. Мінчак Г.Б. Лінгвонім *українська мова* як об’єкт оцінки в сучасному політичному дискурсі / Г.Б. Мінчак // *Вісник Київського лінгвістичного університету. Сер. “Філологія”*. – К. : КНЛУ, 2002. – Т. 5. – № 2. – С. 13–19.
17. Сербенська О.А. Актуальне інтерв’ю з мовознавцем: 140 запитань і відповідей / О.А. Сербенська, М.Й. Волощак. – К. : Просвіта, 2001. – 204 с.
18. Смаль-Стоцький Р. Українська мова в Советській Україні / Роман Смаль-Стоцький. – Нью-Йорк; Торонто; Сідней; Париж : Вид-во НТШ в ЗДА, 1969. – 318 с.
19. Сологуб Н. Народні перосмислення біблійних образів / Надія Сологуб // *Мовознавство: Доповіді та повідомлення на IV Міжнародному конгресі українців*. – К. : Пульсари, 2002. – С. 176–180.
20. Швецова А. Культурні проєкції національного характеру / Антоніна Швецова // *Сучасність*. – 2000. – № 7–8. – С. 123–134.
21. Шерех Ю. Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900 – 1941): Стан і статус / Юрій Шерех // Шерех Ю. *Поза книжками і з книжок*. – К. : ЧАС, 1998. – С. 281–393.
22. Яворська Г.М. Мовне реформування як засіб “виправлення дійсності” / Г. М. Яворська // *Мова тоталітарного суспільства / Відп. редактор Г.М. Яворська*. – К. : Ін-т мовознавства імені О.О. Потебні, 1995. – С. 15–24.
23. Яковлева Е.С. О понятии “культурная память” в применении к семантике слова / Е.С. Яковлева // *Вопросы языкознания*. – 1998. – № 3. – С. 43–73.
24. Buzássyová K., Martincová O. Neuzualni slovtvorba v zapadoslovanských jazycích // *Słowotwórstwo / Nominacja / Red. nauk. I. Ohnheiser*. – Innsbruck, Opole : Uniwers. Innsbruck, Uniw. Opolski, 2003. – S. 262–275.

СПИСОК ДОВІДКОВОЇ ЛІТЕРАТУРИ

25. Бутенко Н.П. Словник асоціативних означень іменників в українській мові / Н.П. Бутенко. – Львів : Вища школа. Вид-во при Львів. ун-ті, 1989. – 328 с.
26. ВТССУМ : Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К., Ірпінь : Перун, 2007. – 1727 с.
27. СЛУМ: Словарь української мови: У 4-х томах / Упор. Б. Грінченко. – Репр. вид. – К. : Довіра, 1997.
28. СУМ : Словник української мови : В 11 т. – К. : Наук. думка, 1970. – Т. I. – 799 с.; 1971. – Т. II. – 550 с.; 1972. – Т. III. – 744 с.; 1973. – Т. IV. – 840 с.; 1974. – Т. V. – 840 с.; 1975. – Т. VI. – 832 с.; 1976. – Т. VII. – 723 с.; 1977. – Т. VIII. – 927 с.; 1978. – Т. IX. – 916 с.; 1979. – Т. X. – 658 с.; 1980. – Т. XI. – 699 с.

Дата надходження до редакції 19.10.2016